

MOLNÁR PÉTER

SZÜCS JENŐ,

avagy „nemzeti” történetírás

a regionális összehasonlítás látószögéből

„Ez a társadalom képes kivételes helyzetekben – lásd 1956 – heroizmusra. Normális állapotban olyasmikre, amit összevontan ügyeskedésnek neveznék. Ám ami a fő; kevés fogalma van arról, hogy mi az a civil társadalom.”

■ „Szűcs Jenő olyan történész volt, aki akár az Árpádokról írt, akár Dózsáról, a máról gondolkodott” – írta Engel Pál pályatársáról és barátjáról.¹ A 20. század utolsó harmadának historikusai közül éppen ezért gyakorolta Szűcs Jenő a legnagyobb hatást kora magyar értelmiségére (még a nyugati emigrációban élőkre is). Másik jelentős tisztelője, Komoróczy Géza értékelésében máshová tette a hangsúlyt: „Egy történész kritikai pengéje mindig kétfelé vág: anyagára és saját korára. A korszerű kérdések nyomán más alakot ölt számunkra a történelem, és fordítva. Ez volt Szűcs Jenő nemzettanulmányainak a legfőbb hozama.”² Valójában Szűcs minden szakmájánál szélesebb körben figyelmet keltő írása esetén feltehetjük a kérdést, hogy szerzőjük az adott esetben miként ötvözte az engeli értelemben vett „politikusi” megközelítést a múltat új kérdésekkel, új módon faggató, ám gondolkodni kész olvasóit (csak) ennek révén tanító történész módszertanával. Mint ahogy annak is érdemes utána erednünk, hogy akadt-e olyan problémakör, mely vezérfonalként kötötte össze a történész kutatásai során feldolgozott témákat egymással, illetve a szélesebb nyilvánosságot megszólító értelmiségi számára fontos „sorskérdések” boncolgatásával.

Szűcs Jenő 1928. július 13-án született Debrecenben. Apai ágon helyi iparos felmenőkkel rendelkezett, ám apja jogot végzett, és pályája végén fellebbviteli bíróként dolgo-

zott. Dr. Szűcs László a náci megszállás után öngyilkosságot követett el. Fia anyai ágon részben Itáliából nemzedékekkel korábban Magyarországra települt értelmiségiek, részben bánági sváb parasztok leszármazottja volt. A fiatal Szűcs gimnáziumi éveiből a Sárospatakon töltötték tűnnek a leginkább meghatározónak. „Értelme... kezdettől azt súgta neki, hogy Magyarország egyetlen igazi problémája társadalmának torz, elmaradott szerkezete. A politikai feladata, hogy ezt orvosolja, a történetésze pedig, hogy okait felderítse. Fiatal éveiben ennek megfelelően baloldali érzelmű volt, sőt egy darabig a marxizmus is hatott rá. 17 évesen, amikor a kommunista pártba lépett, alighanem könnyű volt azt gondolnia,... hogy a magyar társadalom temérdek baján legkönnyebben a sebész kése, a radikális reform segíthet. Később persze, a diktatúra kiépítése idején már minden másképp festett, ő pedig eleve alkalmatlan volt arra, hogy hithű párttag maradjon. ...szíve is, esze is a régi maradt, baloldali szimpátiáit sem tagadta meg, de ezekből a későbbiekben már nem jutott semmi a pártnak, és kevés a marxizmusnak” – értékelte az életút első fordulópontjait Engel.³

Itt azonban még nem tartunk, amikor Szűcs Jenő megkezdte egyetemi tanulmányait: előbb 1946-ban szülővárosában magyar, történelem és angol szakokon, majd 1948-ban Budapesten történelem–levéltár szakpáron. Az Eötvös Collegiumban Kosáry Domokos gyakorolhatott rá hatást, az egyetemen Szentpétery Imre vezette be az oklevéltan rejtelméibe, mentora azonban a levéltár szak alapítását kezdeményező Léderer Emma lett, aki a közép-kori hazai ipar és kereskedelem valódi kutatójából vált „vonalas” professzorrá, ám a tehetséges – olykor nem csak marxista – hallgatókat igyekezett felkarolni. Engel tudósítása szerint „Szűcs már egyetemistaként vitatkozott, érvelt, kritizált – és s eközben rohamosan kiábrándult”.⁴ Az egyetemi hallgatót 1949. február elején zárták ki a pártból; a Rajk-per idején felmerült kicsapása a Collegiumból és az egyetemről is. Végül Léderer irányítása – és nyilván védőszárnyai – alatt készíthette el szakdolgozatát 1953-ban. Szűcs nem lett oktató az egyetemen, kutatói állást sem kapott, de levéltáros végzettségével a legjobb helyre, az Országos Levéltárba került, ahol legalább részben kutatással foglalkozhatott, és ahol a hazai okleveles anyag legjavához férhetett hozzá. Szűcs Jenő kezdetben hivatali, illetve politikai penzumokat teljesítve forgathatta tollát. Az előbbi körbe nagy gonddal összeállított, máig használható levéltári segédletei tartoznak, melyek sora szerzőjük munkahelyváltása után sem állt le (1955, 1959, 1963, 1968, 1969). Legátfogóbb ilyen írásain halála előtt újra dolgozni kezdett; azokat már kollégái rendezték sajtó alá (1990, 1995). 1952-től 1960-ig sorjáznak ugyanakkor a kor nyomasztó levegőjét árasztó ismeretterjesztő broszúrai. E szövegek közül annak a kettőnek az esetén számolhatunk Szűcs öntevékenységgel, melyek a nándorfehérvári győzelem emlékünnepeit alkalmával hirdették a „népi honvédelem” gondolatát – pár hónappal a forradalom kitörése előtt. A Petőfi Kör történetésztáján a fiatal levéltáros mondandójának azonban csak a rezsím jellege miatt volt politikai éle: a történelem tudományos művelésének autonómiájáért szállt síkra, amikor fellépett a dogmatikus nézeteit továbbra is fenn hirdető Andics Erzsébet az 1945 előtti „polgári” történettudomány eredményeit egészükben tagadó beszédével, és amikor csatlakozott Kosáry Domokos a forráskritika az egyetemi történetészképzésbe történő újbóli bevezetését szorgalmazó állásfoglalásához.

Szűcs Jenő szavainak súlyát az előző évebn közzétett, *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon* című nagymonográfiája alapozta meg. A mű tárgyszerű „[h]angütése és közelítésmódja, amelyen meglepően kevés nyomot hagyott a kor kötelezően uniformizáló történelemszemlélete és stílusa” – fogalmaz az ifjabb barát, Szakály Ferenc.⁵ A forrásokkal bőven adaltolt kötet hatása azonnali volt, és átütő erejűnek bizonyult: fő téziseit az 1980-as évek végéig számonkérték az egyetemeken; azok még az 1990-es években is utat találtak az új középiskolai tankönyvekbe. E könyvben alig találunk hivatkozásokat „a marxizmus klasszikusaira”, ám a szerző terminológiailag egyértelműen a marxizmus koordinátarendszerében helyezi el elemzését, bár demonstratívan kerüli az „osztályharc” emlegetését. A kötet alapvetően két a kutatás „régí gárdájához” tartozó gazdaságtörténész Kováts Ferenc és Paulinyi Oszkár által kijelölt irányt követte. „A piackörzetek fontosságát Magyarországon Szűcs 1955-ös könyve ismerte fel” – fogalmazott a témában utóbb vitapartnerévé váló Kubinyi András.⁶ Főleg Sopron, részben Pozsony esetében írta le Szűcs a város háromrétegű piackörzetét. Szűcs Jenőt azonban jobban érdekelte a jóval nagyobb léptékű regionális kérdés: mivel magyarízható a hazai gazdaság – és így a városi társadalom – fejlődésének eltérése a „klasszikus példá”-nak számító Nyugatétól? A modernitás e sarokpontján miből fakadt, hogy Magyarország sikertelenebb útra tért? Elődei nyomán az általa vizsgált adatokból az országos helyzetre következtetve Szűcs úgy vélte, hogy a 15. század közepén az addig a nyugatihoz képest fáziskéséssel, de alapvetően azonos pályán haladó hazai gazdaság (és társadalom) fejlődése megrekedt. Nem áll meg a lényegét tekintve „nyugati” és csak az oszmán expanzió következtében kényszerpályára került Magyarország képe; a bajok régebben kezdődtek és részben belső eredetűek voltak.

Kubinyi András könyvismertetésében azt tette szóvá, hogy a két szomszédvár(os) adataiból nem lehet levonni az ország egészére érvényes következtetéseket. Ezt figyelmen kívül hagyva Szűcs 1963-ban német tanulmányban tette közzé könyvének lényegét. Kubinyi 1965-ben forrásokkal adatolva, rendszeres formában fogalmazta meg bírálatát Szűcs és elődei téziseiről. Szűcs Jenő úgy lépett át az ellenvetéseken, hogy 1966-ban egy népszerűsítő folyóirat hasábjain ismételte meg téziseit. Ne is ezt, két másik közleményét tartjuk inkább számon pályája elején indult késő középkori várostörténeti tárgyú kutatásai záróakkordjaként! Szűcs könyve írásakor figyelt fel egy keltezetlen, számadásokat tartalmazó dokumentumra, melyet 1958-ban adott ki és elemzett. Mint bizonyította, az elszámolások a pozsonyi várban épülő palota 1434-es munkálataihoz kapcsolódtak; egy regionális összevetésben is kivételesen nagy munkaszervezet működése tárul fel belőlük. A művésztörténészek máig mérvadóknak tartják a ragyogó tanulmányt, a történészek pedig megtudhatták belőle, hogy uralma végén Zsigmond e határszéli várba kívánta áthelyezni székhelyét. A várostörténész Szűcs Jenő tekintélyét jelezte, amikor 1963-ban szerzőtársával akadémiai előterjesztésben vázolta fel a hazai várostörténeti kutatások feladatait, melyben – jelentős újjításként – javasolta várostörténeti atlaszok kidolgozását. 1986-ban, Kubinyi nagydoktori értekezésének bírálójaként Szűcs csak kisebb észrevételeket tett – a középkori magyarországi városok kutatása az egykor vitapartneré által kijelölt úton halad tovább. Szűcs Jenő ugyanakkor elégedetten nyugtázhatta Kubinyi álláspontjának módosulását a tágabb összefüggések terén. Kubinyi valaha úgy

vélte, hogy az ország középkori városhálózata egészen Mohácsig felívelő pályán állt, később azonban arra az álláspontra helyezkedett: ez a fejlődés az 1510-es években megtört, részben belső okok miatt. Vagyis az „elkanyarodás” a nyugati úttól Mohács előtt megkezdődött; ha nem is a Szűcs Jenő által jelzett időpontban és okokból.

A történeoszt akkor is az ország a fejlődés fő vonalától „elkanyarodó” pályája foglalkoztatta, amikor 1960-ban témát és munkahelyet váltott. Azért kezdett foglalkozni „a »nacionalizmus« és »patriotizmus« sajátos középkori megjelenési formáival” – írja, „mert e jelenségek, kialakulása, fejlődése és jellege, valamint a magyar történelmi fejlődés sajátos szerkezete és az európai történelemben elfoglalt helye közt bizonyos összefüggéseket vél felfedezni”.⁷ Az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója, Molnár Erik azért biztosított kutatói állást Szűcsnek, mert régóta foglalkoztatta a nacionalizmus hazai gyökereinek kérdése, és egy általa inspirált párthatározat a nacionalizmust nyilvánította a rezsimre nézve fő ideológiai veszélynek. Szűcs egy a Molnár Erik által kezdeményezett vita keretében tartott rendezvényre „hosszabb tanulmány”-t írt. A kiadatlanul maradt szövegben a kezdő eszmetörténész szakított a „népi honvédelem” korábban számára is evidensnek tűnő elképzelésével: 1456-ban nem „az ország népe” mozdult meg „a hon védelmében”, hanem az oszmán prédálástól közvetlenül sújtott térségek paraszti lakossága, akiket a ferencesek toborzók vallási jelszavakkal mozgósítottak. A „nemzeti eszme” és az ország iránti „patrióta” elkötelezettség nemesi társadalmi háttérű elméleti konstrukcióként alakult ki, és a középkor folyamán nem vált az összlakosság vagy a magyar nyelvűek közkincsévé.

A számára pályája elejétől ismerős korszakot vizsgálva Szűcs Jenő még egy ízben, az 1972. évi fiktív Dózsa-évforduló alkalmából foglalkozott eszmetörténeti kérdésekkel, amikor három egymást részben átfedő tanulmányt tett közzé. Szűcs halványuló marxizmusa szempontjából érdekes, és az újabb szakirodalom kiemeli: ezek az írások vetettek véget a felkelés kizárólag gazdasági-determinista magyarázatainak. Szűcs a ferences obszervancia inspiráló szerepét húzta alá ebben az 1514-es esetben is. Laskai Osvát *sermo*-mintáiból hozott fel a kor visszaéléseit ostorozó szöveghelyeket. Noha ezeket a prédikátor nem lázító céllal fogalmazta meg, ám a *sermó*iban feltűnő társadalombírálatok mint „a parasztok gondolatvilágában élő tudati elemek, adott szituáció hatására, meghatározott *gondolati mechanizmusokat* indítottak el”⁸ – ez adott eszmei muníciót a lázadás tüzéhez. Szűcs később egészen közvetlennek láttatta a kapcsolatot az obszervánsok és a felkelés – sőt az előbbieket és a reformáció hazai jelentkezése – között: e szerint az obszervancia és felkelés gócpontjai egybeestek, ráadásul a reformátorok első nemzedékének több alakja is e térségekben kezdte meg működését. Molnár Antal azonban kiderítette, hogy a szerzetesi közösség nem onnan vonzotta a legtöbb csatlakozót, ahonnan Szűcs vélte, ezért a szóban forgó összefüggések elesnek. Az 1514. évi parasztháború „ferences szála” azért vált Szűcs szemében kitüntetetté, mert felismerte egy fontos kézirat, a magyarországi obszerváns közösség elöljárója számára készült formuláskönyv jelentőségét. Szűcs munkáját sok szempontból hasznosítani tudta a *formularium* kritikai kiadása is, ám kiderült, hogy tendenciózusan kötött a hazai obszervancia általa feltételezett válságához és az 1514-es felkeléshez olyan datálatlan formulákat, melyek valójában a nemzetközi rend írásbeliségének bevett darab-

jai közé tartoztak. A történész számos egyéb, a parasztháború forrásairól és szereplőiről megfogalmazott tézise sem bizonyult időtállóknak; vagy eleve gyenge lábon álltak, vagy valamely időközben előkerült forrás fényében bukott meg az addig védhető elképzelés. Kis megszorítással azonban alapvetőnek bizonyult Szűcs Jenőnek a parasztháború forrásait hitelességük szerint hat csoportba soroló osztályozása – mellyel „leiskolázta” a korábbi kutatást. Maradandónak bizonyult a keresztes hadjárat felkeléssé alakulásáról adott indoklása is: a fegyverbe szólított jobbágyok szemében a nemesek (Molnár Antal szavaival) „kettős kötelezettségszegést” követtek el: nem védték meg az országot az ellenségtől, viszont a helyettük hadba vonuló keresztesekre támadtak. E tanulmányokat olvasva úgy tűnik: Szűcsöt egyre jobban foglalkoztatta a politikai események rekonstruálása. A késő középkori eszmetörténeti anyag ugyan alkalmasnak bizonyult arra, hogy a szerzőt rávegye a „nemzeti eszme” és a „patriotizmus” történetileg konstruált jellegének, a modern elképzelések és fél évezreddel korábbi megfelelőik radikális különbségének felismerésére; azonban nem kínálhatott választ arra a Szűcs Jenőt pályája elejétől foglalkoztató kérdésre, hogy mi magyarázza régióknak a nyugatinál kevésbé szerencsés pályáját, hisz a késő középkorra a nemesi „nemzet” tudata már készen állt. A Molnár Eriktől kapott munkaköri feladat teljesítése után és az „évfordulós” penzum előtt Szűcs számára világossá vált, hogy témaváltása a vizsgált korszak(ok) módosulását is maga után vonja.

A történész előbb azonban tisztázni akarta a kérdéskör elvi-módszertani vonatkozásait. 1972-ben véglegesítette bőven jegyzetelt, nemzetközi közöniséget is megcélzó szaktanulmányát („*Nemzetiség*” és „*nemzeti öntudat*” a *középkorban...*), 1968-ban ugyanakkor bekapcsolódott a szélesebb közönség előtt újjáéledt „nemzet-vitá”-ba: egy előadását hosszú esszévé bővítette, melynek három fejezetével 1968 nyarán, a *Valóság* hasábjain mutatkozott be a szélesebb értelmiségi nyilvánosság előtt. A mű – „történeti esszé”, avagy „vitairat” – egésze csak 1970-ben jelent meg, *A nemzet historikuma és a történetnyszemlélet nemzeti látószöge* főcímen. Az esszé hatása jóval felülmúlta az első könyv szakmai körökre korlátozódó sikerét: kiszáradva a „történetnyszemlélet nemzeti látószöge” kifejezéssel kezdtek jelölni a múlt nemzeti elfogultság (vagy azt kiaknázó hatalmi érdek) vezérelte emlegetéseit. Esszéje elején Szűcs Jenő történészként arra csodálkozik rá, hogy a nemzeti érzésről folyó vitában milyen gyakran emlegetik a múlt bizonyos – vélt vagy valós – tényeit bizonyíték gyanánt. Ez az „érvelési” mód regionális sajátosság. A „tagoltabb fejlődésű” nyugati országokban a maguk „tisza” formájában alakultak ki az „államnemzetek” és a „nyelvnemzetek”; erre „Közép-Kelet-Európában” nem került sor; így alakult ki az „ösiségre” hivatkozó beszédmód. Márpedig „[a] historizált nacionalizmus – pótlék. A történetírás a nacionalizmus szolgálatában pótolni hivatott a nemzet *par excellence* modern elméletét, emocionálisan pedig kárpótlást hivatott nyújtani a nemzeti fejlődés hiánya-ért és torzulásaiért, a jelen nyomorúságaiért és rossz lelkiismeretéért.”⁹ A „nemzeti öntudat” zavarai a jövőbeli cselekvést is téves pályára állítják: „A valóságnál dicsőbb, nagyszerűbb múlt sugallata... azáltal, hogy növelte a szakadékot a realitás és a vágyak közt... egyrészt szüntelen tápot adott a képzelgésekhez és álmodozásokhoz..., másrészt fokozta a sikertelenség, az elhibázottság érzését. ...Egy mitizált történetnyszemléletből egyaránt logikusan következik a nemzethalál víziójával való küzdelem és a szüntelen szo-

rongás, másrészt az indokolatlan és irreális igények.” Az ilyen közösségi pszichének tápot adó történetírás csak fokozza a bajt.¹⁰ A diszciplína így megtagadja önmagát: „Képzelnünk el olyan fizikát, melynek fogalmai Budapesten, Bukarestben, Prágában... mások és mások! ... Tudomány csak ott lehetséges, ahol azonos és elfogadott fogalomrendszer van.”¹¹ E történeti tárgyú tudomány „a múlt szociológiája”; ha pedig „a szociológia arra szolgál, hogy a jelen valóságának struktúráját” feltárja és vizsgálja, akkor – különösen régiókban – „[a] történetírás elsőrendű funkciója” abban áll, „hogy a »hibás körök«, determináltságok kimutatása révén hozzásegítsen” azokon felülemelkedni az adott társadalomnak, hiszen a „19–20. századi fejlemények a 17., sőt 15., sőt netán a 13. századig nyomozható determinánsokra nyúlnak vissza.”¹² A múlthoz kapcsolt regionális – és *azon belül* magyar – torzulások feltárása, a javasolt terápia ismertetése szolgálhatnak az esszé keretében (1–4., 8. fejezet). Bennük a pedagógus a hazai és a régiós történelem torz értelmezésekkel kísért mozzanatainak gazdag tárházával (így a román nacionalizmus e mezőnyben is radikálisnak számító történeti mítoszainak felidézésével)¹³ siet tanítványai segítségére. Szűcs az esszé centrumában (5–7. fejezet) mutatta be, hogy miben is áll a nemzet valós historikuma – a mű e jórészt a nemzetközi szakmai standard szerint megírt részére kevésbé nyomta bélyegét a kor. A történész itt vázolta fel először nézeteit a magyar nemzettudat eredendően nemesi-rendi jellegéről, és arról, hogy annak gyökerei nem a régmúltból eredő autentikus hagyományig, hanem a feltehető nomád etnikai tudattól idegen nyugati klerikus elképzelésekig vezethetők vissza, melyek nyomán a 13. századi, nyugati műveltségű magyar krónikások, Anonymus és Kézai megalkották a kizárólag nemesi „nemzet” a múltba vetített „alkotmányos” elképzelését. Az ősidőktől fogva minden magyar számára azonos nemzeti tudat elképzelésével szemben Szűcs rámutatott, hogy a társadalom nagy többségét sokáig kitevő parasztok előtt e perspektíva csak olyan kivételes esetekben nyílt meg, amikor (a nemesség rendeltetésének megfelelően) időnként a fegyvert forgatták.

Az Anonymusról vagy Kézairól itt írtak nagy része egybeesett a krónika-kutatók többségének álláspontjával – ám ismeretlen volt az értelmiségi közvélemény előtt. Így vált e remekül megírt szöveg révén Szűcs Jenő egy csapásra mindazok „hősévé”, akik mondandójával egyetértettek, és mindazok felháborodásának célpontjává, akik írásában merényletet láttak „a nemzeti érzés” ellen. Második könyve megjelenésekor már jelentősen továbbhaladt az általa választott eszmetörténeti terepen, mivel már megírta, az év őszén pedig megvédte „*Gentilizmus*” – *A barbár etnikai tudat kérdése (A középkori „nemzeti” tudat prehistorikuma)* című kandidátusi értekezését (melynek a szerző életében csak tézisei láttak napvilágot). Szűcs az általános cím alatt a magyar etnikai tudat az etnikai közösség önállósulásától a 11. század közepi pogánylázadásokig tartó történetéről kívánt számot adni, a vonatkozó jelenségek történetét szokatlanul erős nemzetközi értelmezési keretbe helyezve, és e keret fő viszonyítási pontjául a nyugati „barbár” múltjának hasonló jelenségeit megadva. Szűcs szerint a régió „barbár” népei a történeti fejlődés hasonló útját járták be, mint nyugati elődeik fél évezreddel korábban; tehát az utóbbiak etnikai tudatáról kialakult kép kamatoztatható az „új barbárok” esetében is. A szerző ezért az európai „rég” és „új barbárok” típusainak morfológiájával nyitja értekezését; ezt követi a nyugati „barbár” társa-

dalmak és etnikai tudatuk ismertetése, majd – az értekezés szűk kétharmadában – a tulajdonképpeni téma, a korai magyar etnikai tudat tárgyalása. Ez utóbbi szerkezetét jelentősen torzította, hogy Szűcs Jenő e főfejezet közel kétharmadában Deér József a témát addig egyedül módszeresen körüljáró, 1934-ben megjelent tanulmányát szedte ízekre. Deér módszertanilag az autokrata ideológiai háttérű *neue deutsche Verfassungsgeschichte* irányzathoz csatlakozva kérdőjelezte meg, hogy a 13. század előtt a magyarok rendelkeztek volna az etnikai önazonosság tudatával – őket e szerint a belőlük népet „szervező” karizmatikus uralkodóház tekintélye tartotta össze. Az elavult elképzelést Szűcs Jenő számomra kétségesnek tűnő saját érveléssel is opponálta. Sajátos, hogy Reinhard Wenskus 1961-ben megjelent nagymonográfiáját választotta kiindulópontul (onnan veszi a „gentilizmus” kifejezést is), mely nagyjából ugyanannak a kutatási irányzatnak a hagyományát folytatta, melyhez valaha Deér csatlakozott. Pályája végén Szűcs újra nekilátott megírni a korai magyar etnikai tudat történetét, ám félbemaradt kéziratából nem rajzolódhatnak ki a szemléleti vagy módszertani továbblépés jelei.

A kandidátusi értekezés címe azért szól a kérdés „prehistorikumáról”, mert a szerző jó ideje a Nyugaton tanult 13. századi krónikásokhoz kötötte a nemesi-rendi eredetű magyar nemzeti tudat kialakítását, köztük is elsősorban ahhoz a Kézai Simonhoz, aki formába öntötte az általa elképzelt hunmagyar *communitas* „alkotmánytanát”, mely a 16. század elejére eljutott a hazai nemesség széles tömegeihez. Kézai *gestájáról* ezért írt monumentális tanulmányt, mely a legkidolgozottabb formában 1973-ban jelent meg. A tanulmány 1955 után haláláig közzétett leghosszabb írásának bizonyult, melynek változatait tíz alkalommal jelentette meg, mind hazai és nemzetközi szakmai közönség, mind a szélesebb értelmiségi nyilvánosság előtt. E tanulmányában csatlakozott Horváth Jánoshoz, aki 1954-ben filológiai alapon bizonyította, hogy a magyar krónikás hagyomány hun történetét Kézai írta meg. Szűcs elődje érveit érdemben ki tudta egészíteni; kimutatta, hogy Kézai „konok módon érvényesített vérségi teóriája” hogyan függ össze a *gesta* szerkezetével (logikáját Szűcs fejtette meg), és miként fordult szembe ezzel a *gesta*író közvetlen elődje, Ákos mester az idegenből érkezett nemzetségek integrációját pártoló felfogásával. A történész felfigyelt arra is, hogy Kézai új, Nyugaton szokásos értelemben használta a *natio* szót (bár ezt a *gesta*író nem olyan következetesen gyakorolta, mint azt Szűcs vélte). A történész csak kisebb részt kereste jó helyen Kézai „alkotmányos” elképzeléseinek nyugati forrásait. Ez arra vezethető vissza, hogy nagy mértékben hagyatkozott Walter Ullmann a középkori politikai gondolkodást sarkítottan prezentáló munkáira, illetve a jogtörténész Otto von Gierkére, aki a 19. végi historizáló társadalomelméletét az általa elképzelt középkori *Korporationslehre*re alapozta.

Szűcs Jenő tervezte, hogy nagymonográfiában összegzi a magyar középkori „közösségérzés és nemzettudat” egész történetét. E terv valóra váltása helyett vajon miért érte be az elkészült résztanulmányokkal? Igaz: második könyvétől fogva támogatások érték a tudományon kívülről; 1973-ban pedig számára előnytelenül hangolta át ideológiáját a hatalom. Ám eszmetörténeti tanulmányait és esszéit 1974-ben kötetben jelentethette meg (*Nemzet és történelem*), 1976-tól pedig élete végéig vezette az intézet akkor létrehozott középkori részlegét. Az egyéb munkáival járó feladatok mellett meglehetősen azért nem írta meg a tervezett monográfiát, mert nem kapott volna választ

belőle a regionális „elkanyarodás” okainak őt kezdettől foglalkoztató kérdésére. Írásaiban gyakran fejtegette, hogy az Európához az 1000. év táján csatlakozó „új barbárok” közösségi tudatának fejlődése abban tért el a „régiekétől”, hogy míg az utóbbiak etnikai keretei teljesen felbomlottak, és idővel területi alapon az összetartozás teljesen új kötelékek formálódtak, addig az előbbieknél a népek etnikai-nyelvi jellege alapvetően megmaradt (ma nincs gót vagy longobárd nép, ám van magyar vagy cseh). A 13. században a Nyugaton kialakult „nemzeteszme” úgy jelenik meg, hogy alig valamit tartalmaz a régi etnikai tudat ismerveiből. Nem világos azonban, hogy a régi etnikai tudat maradványainak „archaizmusa” vagy az új „eszme” modernitása érvényesült-e inkább ezt követően. Amikor Szűcs a „gentilizmusról” ír, mintha az előbbi, amikor Kézairól, mintha az utóbbi tendenciát tartaná erősebbnek. A Nyugathoz képest e téren is „tagolatlanabb” fejlődés azért hordozta az eszmetörténet terén magában az „elkanyarodás” lehetőségét, mert e fejlődés eleve felületi volt (az archaikus „vérségi képlet” mintegy megfertőzte a politikai hatalom keretéül szolgáló *communitas*-elmélet modern tanát), vagy a régió társadalma alapvetően felzárkózott a nyugati mintához a „nemzeteszme” terén – ebben az esetben viszont a későbbi „elkanyarodás” oka máshol keresendő?

A dilemma megoldását a nézőpont tágitása és egy újabb viszonyítási pont felvétele hozta meg. A történeisz 1979–1980-ban a rezsím által a partvonalra szorított szellemi és erkölcsi óriás, Bibó István tiszteletére emlékkönyvet szervező kör tagja lett, és annak számára írta meg *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című esszéjét. Ebben egy átfogó társadalomtörténetből indul ki. Tágul az idősík is: a tekintet immár egészen a 19. század közepéig ér, vagyis addig, amíg a regionálisan eltérő pályák elérik a modernitás ismert terepét. Az új viszonyítási pont „a *par excellence* »Kelet-Európa« homogén képlete”, melyet az orosz állam kovácsolt ki a különböző kánságok, „majd a lengyel függésben levő területek, Dél-Ukrajna” bekebelezésével.¹⁴ Az „európai társadalomfejlődés értelmé”-t a „hatalom humanizálásában” felismerő Bibó Hajnal István nyomán hívta fel a figyelmet arra: miként formálódtak a „szabadság kis körei” a dezintegráció körülményei között a középkori Nyugaton. A Róma letűntével „[a]lapelemeiben dezintegrált Nyugat stabilitását hosszú távon éppen az biztosította, hogy nem lehetett »felülről« integrálni. Az integráció erővonalai »alulról« kezdtek kibontakozni” – írja Szűcs az „állam nélküli” kora középkori világban már nem a „feudális anarchiát” látó újabb történeti értelmezésekkel összhangban.¹⁵ Nem egyenlő, de egymásnak kölcsönös kötelezettségekkel tartozó tényezők szerződészerű kapcsolatai hálózták be ezt a világot. „Az uralkodó a *populus* kontrollja alatt állt”, és noha ez utóbbi csak a jogképesek körét fedte le, de ebben „az alapmodellben... a tágitás lehetősége is... benne rejtett.” „Az uralkodó... e modell szerint végeredményben a »társadalom« absztrakt fogalmának tartozott felelősséggel.”¹⁶ A középkor után kialakuló „abszolutizmus történeti epizód maradt... egyike ama »kumulatív« változásoknak, melyek újabb struktúraváltást készítettek elő. Ezzel szemben Keleten az orosz abszolutizmus volt maga az a struktúra, mely a századokon át keretéül szolgált bármiféle kumulatív változásnak. Minden lényeges alapeleme... III. Ivántól IV. Ivánig (1462–1584) együtt volt; olyan előrefutással, mint a minden ellenzékét szemmel tartó, renitens bojárokot kiirtó és birtokaikat konfiskáló »állam az államban« terrorszervezet – »Rettegett« Iván *opricsnyinája*.”¹⁷ „Köztes Európa” és benne Magyarország

mindezekre tekintettel nyeri el helyét a két modell viszonylatában a Nyugat keleti belső peremén. Szűcs nem idealizál: megismétli mindazt a régióra jellemző torzulásokról, amiről korábban írt. Ebből fakad a bibói program: megtalálni a kiutat „a keleti társadalomfejlődés zsákutcájából.”¹⁸ Szűcs Jenő e művében kitért az „elkanyarodás” okaira, ám a hangsúly nála a „visszavezető út” kijelölésére került, melyre a régió hét-nyolc évszázada kimunkált alapstruktúrája nyújt lehetőséget. Komoróczy Géza írta a *Vázlatról*, hogy az „egy gyarmatpolitika kritikai ellenelméletének szerepét is betöltötte”.¹⁹ A könyvkiadó felsőbb parancsra visszautasította a *Bibó-émlékkönyvet*, de – kellő kritikával körítve – egyedül Szűcs esszéje talált utat belőle a hivatalos nyilvánosságba (háromszor is – ezek egyike lett Szűcs Jenő harmadik, életében megjelent könyve). A francia történettudomány vezéralakja, Fernand Braudel előszavával még a szerző életében megjelent a mű francia fordítása, amit később a német, lengyel, horvát, olasz, orosz, román, szlovák, szerb és angol átültetések követték. Nagy tévedés a Szűcsöt szakmai körökből, történelmi munkásságát ért bírálatokban látni hazai befogadásának fő gondját – annál aggasztóbb tünet, hogy 1989 óta a *Vázlat* csak egyszer jelent meg, akkor sem „saját jogán”, hanem a *Bibó-émlékkönyv* régóta esedékes kiadásában.

A régiókérdésre adott válasza fényében korlátozottan tűnnek érvényesnek Engel Pál szavai: „Szakmai pályáján a *Vázlat* voltaképpen már kitérő volt”.²⁰ Igaz: elvileg már 1968 óta fő munkahelyi feladatának az számított, hogy foglalja össze a 13. századi Magyarország történetének egy szeletét. A hazai történettudomány fő *projectjében*, az ország történetét szovjet mintára tíz kötetben megírni tervezett „marxista szintézis”-ben Szűcs Jenőre először az 1242-től 1270-ig tartó rész megírása hárult, majd idővel ez 1308-ig hosszabbodott meg (és a szerző előlépett a II. kötet főszerkesztőjévé). Szűcs először 1978-ban jelentkezett a szintézis előmunkálataként készült tanulmánnyal, majd a „nemesi megye” kezdeteit értékelte át (ezzel a végül 1984-ben megjelent írásával kezdett a kutatás elfordulni a kérdés Mályusz Eleméért követő tárgyalásától; ám a Gericcs József nevéhez köthető, Zsoldos Attila által kiteljesített fordulat rövidesen Szűcs megoldását is idejétmúlttá tette). Szűcs igényességét leginkább a (Bolla Ilona munkájára támaszkodva írt) *Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság* című tanulmánya jelzi, mely 115 szövegoldalon tekinti át a kérdést. A szerző akkori tervei szerint e szöveg *A falu* című főfejezet (ilyenből végül hét lett) nyolc alfejezetéből az egyik lett volna. Az 1980 tájára elkészült monumentális kéziratot Szűcsnek harmadával kellett lerövidítenie a szintézis számára (a II. kötet végül – a sorozatban egyedül – nem jelent meg); a kettő között félüton elhelyezkedő, 1984-re kidolgozott harmadik verziót nyújtotta be *Az utolsó Árpádok* címen nagydoktori értelezésként 1986-ban (a fokozatot 1987-ben ítélték oda). Szűcs a különböző folyamatokat egységbe foglalva tekinthette át a neki jutott korszakot – mely az élet majd minden területén teremtett módot a „nyugatos” felzárkózásra. A szakmai közönség azt várta, hogy a „struktúrák történésszékének” számító szerző kifejti majd miként vált szerkezetében alapvetően nyugatíva a kor magyarországi társadalma. A Szűcs halála után megjelent könyvben a szöveg bő harmada foglalkozik ezzel *A szerkezeti átalakulás alapjai* címen; az olvasó itt kap összességében ma is használható áttekintéseket, melyek a mesterséges időhatárt átlépve az 1330-as évekig tekintenek ki (összhangban *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajzával*, Györffy György készülő

nagy vállalkozásával). A könyv többnyire azonban elmerül Pauler Gyula régi, bár többnyire pontos politikatörténeti narratívájában, melynek „áthallásokban” gazdag változatát nyújtja (olykor figyelmetlenül). Klaniczay Gábor joggal tette szövé, hogy Szűcs ekkor „szüntelenül visszakanyarodik az uralkodók... pszichologizáló jellemzéséhez”.²¹ V. István és főleg IV. László negatív portréjával így kerül szembe IV. Béla „súlyos jelleme”, „komor sebezhetősége”, „már-már pedantériát súroló attitűdje”, sőt – az idealizálás az ellentéteket rendre „hőse” javára feloldó szemüvegén keresztül – „inkonzekvenciáiban konzekvens, olykor kíméletlen erélyében kegyes, viszont kompromisszumaiban célratörő” mentalitása.²² A korábbi iskolához tartozó Györfly tartotta a mű fő erényének, hogy „e négy király... [az említettek és III. András] személyiségét és uralkodását és azt, hogy... hol vétettek, Szűcsnek elődeinél is jobban sikerült megragadnia” – noha a bíráló felcserélte volna az értékelések előjeleit.²³ Szűcs már a *Vázlatban* a régió sajátosságaként emelte ki a „reformuralkodók” tevékenységét, a „felülről” kezdeményezett reformok sorsdöntő jellegét.²⁴ A „második honalapítóra” tekintettel tűnhetett számára úgy, hogy „a magyarországi városhálózat... olyan térbeli szabályosságokat mutat, mintha valaki tudatosan tervezte volna”.²⁵ A zólyomi erdőuradalom a telepítések „kísérleti mintaterepe”-ként bemutatott felszámolása inkább idézi Magyary Zoltán „közigazgatástudományi” elképzeléseit vagy a Bibót nagy elaborátum kidolgozására ihlető 1971. évi településfejlesztési koncepciót, mint a 13. századot. Komoróczy Géza Szűcs írásmódjának e fordulatát pozitívan értékelte: „A történeaszben fejlődött ki, de nem a történész rovására, a politikus és az író.”²⁶ Attól tartok mégis Gyimesi Sándornak volt igaza: „A baj csak az, hogy a szaktörténész... engedményt látszik tenni a politikai publicistának. Ahol ütköznek, mindig az utóbbi kerekedik felül.”²⁷

Szűcs Jenő nem kereste a közéleti csatatereteket, de a kezdődő változások megnyilatkozásra kényszerítették a tekintélye csúcsán álló értelmiségit. Az Új Márciusi Front nevű sajátos szerveződés vitáján önmagában a *homo politicus* vágyaival a *homo historicus* kételyét szegezte szembe. A „Kelet-Európába való... elcsúszás visszafordítása” lehetőségének „elpuskázásától” tartott: „Ez a társadalom képes kivételes helyzetekben – lásd 1956 – heroizmusra. Normális állapotban olyasmikre, amit összevontan ügyeskedésnek neveznék. Ám ami a fő; kevés fogalma van arról, hogy mi az a civil társadalom.”²⁸ A profetikus szavak elhangzása után nem sokkal, 1988. november 23-áról 24-ére virradó éjjel Leányfalun távozott el „a maga választotta úton”.²⁹

■ JEGYZETEK

1. Engel Pál: *Vázlat Szűcs Jenőről*. Holmi 1993. 833–834. Szűcs Jenő legújabb (még mindig kiegészítendő) bibliográfiája: *A Bibliography of Published Works by Jenő Szűcs*. In: Jenő Szűcs: *The Historical Construction of National Consciousness*. Selected Writings. Edited by Gábor Klaniczay – Balázs Trencsényi – Gábor Gyáni. Central European University Press, Bp.– Vienna – New York, 2022. 337–344. A kötet letölthető innen: https://openresearch.ceu.edu/bitstream/handle/20.500.14018/14233/Szucs-Jeno_2022.pdf?sequence=1. Szűcs gazdaság- és társadalomtörténeti munkásságának áttekintésekor nagyban támaszkodtam Szende Katalin, Draskóczy István és Solymosi László, a művészettörténet terén pedig Szakács Béla Zsolt információira, illetve értékeléseire. Ezúton is köszönöm segítségüket! (A tévedések engem terhelnek.) Hivatkozás nélkül veszem át a könyvben Szűcs Jenőről írtakat: Molnár Péter: *Kézai Simon „hun-magyar alkotmánytana”. Egy elképzelés vélt és valós külföldi forrásai, hazai fogalmi háttere és politikai közege*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2023.

2. Komoróczy Géza: *Szűcs Jenő egyetem nélküli tanár*. Holmi 1993. 839.
3. Engel: i. m. 834.
4. Uo.
5. Szakály Ferenc: *Szűcs Jenő (1928–1988)*. Történelmi Szemle 1989. 308.
6. Kubinyi András: *Miért lettem történész? Korall* 2005. november. 232.
7. Szűcs Jenő: *A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához*. In: *Uó: Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Gondolat, Bp., 1974, 83.
8. Szűcs: *Nép és nemzet a középkor végén*. In: Szűcs 1974: i. m. 593. (Kiemelés a szerzőtől.)
9. Szűcs Jenő: *A nemzet historikuma...* In: Szűcs 1974: i. m. 37.
10. Uo. 74–75.
11. Uo. 49.
12. Uo. 164., 166., 165.
13. Uo. 36., 45., 50., 55.
14. Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Magvető, Bp., 1983.
15. Uo. 28.
16. Uo. 54.
17. Uo. 82–83.
18. Uo. 124.
19. Komoróczy: i. m. 840.
20. Engel: i. m. 836.
21. Klaniczay Gábor: *Utolsó Árpádok és utolsó kéziratok*. Budapest Könyvszemle 1994. 323.
22. Uo. 325. Vö. Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. S. a. r. Engel Pál. História – MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1993. 10–11., 146.
23. Györffy György: *Még egyszer Szűcs Jenő Az utolsó Árpádok című művéről*. Századok 1996. 1001.
24. Szűcs 1983: i. m. 61.
25. Szakály: i. m. 308.
26. Komoróczy: i. m. 840.
27. Gyimesi Sándor: *IV. Béla és a feudalizálódás*. Budapesti Könyvszemle 1994. 335.
28. Szűcs Jenő: [Hozzászólás. 1988. november 5.] In: *Új Márciusi Front, 1988*. Dokumentumok, cikkek, interjúk. A 1988. november 5-i vitanap. Szerk. Lázár István. Mozgó Világ, Bp., 1989. 212., 211.
29. Szakály: i. m. 310.

